

НЕЗАБУТНІ

Василь ВИХОВАНЕЦЬ

Корець в «Рамотах Старого Детюка...» (до 145-річчя з дня смерті А. Л. Анджейовського)

Вступ

Наша розвідка пов'язана з історією древнього міста Корця, котре в кінці XVIII – на поч. XIX ст. мало не лише на Волині, але й у цілій Європі таку славу, яку трохи пізніше наслідували Славута й Антоніни.

Отже, якби князь Юзеф Клеменс Чарторийський не заклав у своєму стольному Корці порцелянову фабрику, то важко сказати, чи знали б ми що-небудь про Антонія Анджейовського, який свій життєвий шлях починав саме з цього міста; тобто, чи став би він тим, ким став. А згодом він виріс в такого велета ботанічної науки, що його праці не втратили актуальності до наших днів. Так, при уважному прочитуванні матеріалів регіональної науково-практичної конференції «Екологія Малополіського Погориння в умовах зростаючого антропогенного впливу» (м. Славута – м. Нетішин, 15-16 грудня 2011 р.), ми знайдемо посилання на працю цього вченого «Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест» [1] у статті Ольги Щербакової, Валерія Новосада і Любові Крицької «Культивування та реінтродукція як засіб збереження найвразливіших раритетних видів техногенних зон...» [2].

Зрештою, у цій розвідці ми більше уваги приділимо історично-краєзнавчому аспекту наукової діяльності нашого земляка – волинянина. Про це ми розповімо на основі його мемуарного оповідання «Korzec» з його ж об'ємної праці під назвою «Ramoty (нотатки. – Авт.) Starego Detiuka o Wołuniu» [3]. Авторську розповідь, переважно в частині економічної могутності і привабливості згаданого підприємства, а також описовий портрет стольника Великого князівства Литовського Чарторийського ми органічно доповнимо деякими фактами й даними, яких в А. Анджейовського нема і які допоможуть читачеві краще уявити собі тогочасну ділову й культурну атмосферу Корця, що творилася під началом князя – справжнього гуманіста свого часу.

Вчений європейського рівня

Антоній Лукашович Анджейовський (1785-1868) перший з тогочасних вчених і краєзнавців описав Корець кінця XVIII – початку XIX століть, цебто періоду його найвищого економічного і культурного

злету. Розповімо ж як про автора «Нотаток Старого Детюка», так і цю його безцінну для нас і, фактично, майже невідому не те, що широкому, але й вузькому краєзнавчому загалу працю. Чому вчений натураліст і краєзнавець прибрав собі такий псевдонім, залишається таємницею. Відомо лише, що до його матері, доньки поручника Острозького регіменту Казимира Собінського, що мав власний дім в Дубно, знайомі зверталися словами: «Моя кохана Детюково». Отже, це щось родинне. Батько Антонія, Лукаш, після служби в кавалерії був касиром філії банку великого тогочасного промисловця, графа Прота Потоцького [4], про якого ми згадаємо в кінці нашої статті. Потім змінив ряд занять і місць проживання, останнім з яких був Тучин, де пан Лукаш зайняв уряд маршалка двору у серадського воєводи Міхала Валевського. Тут він і помер, випавши з саней під час полювання та тяжко покалічившись.

Пан Анджейовський (інколи дехто подає: Анджеєвський) був свого часу видатним волинським біологом, зокрема ботаніком, європейського масштабу. Хоча родом він з Варкович, нині Дубнівського району, але в дитинстві, після восьми літ від роду, добрих п'ять років жив у Корці, а чотири класи закінчив у [Велико-]Межиріцькій школі [5], тепер Корецького району. Хлопець був племінником («свостриньцем») пана Собінського – директора малярні знаменитої на всю Європу корецької фаянсово-фарфорової фабрики.

Ел. Березовська, яка спеціально приїжджала свого часу в Україну в пошуках життєвих слідів А. Анджейовського, знайшла його могилу на цвинтаріку села Ставище, Таращанського повіту (тепер смт Ставище, котре є райцентром в Київській області). Після наполегливого ламання кущів, якими звідусіль густо заріс надмогильний постаментик, їй вдалося прочитати наступне: «Antonius Andrzejewski. Professor emerit. Natus 1785 anno. Obiit 1868 anno. Die 12 Decembris Requiescat in pace» [6].

Дослідниця коротко подала відомості про дитячі роки Антонія, зазначивши, що після смерті батька хлопцем щиро опікувався власник Млинівського маєтку на Волині, один з найвидатніших науковців-хіміків свого часу, граф Олександр Ходкевич, який взагалі був небайдужим до людей науки і мистецтва [7]. Між іншим, цей Ходкевич мав далекий родинний зв'язок з чоловіком Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевичевої; написав семитомну «Хімію», був винахідником літографії тощо, займався деякою іншою діяльністю, через яку А. Анджейовський мав незвичайну пригоду на обіді у Варшаві, в домі Олізара Нарциза, в товаристві «masonów wołyńskich» [8].

Тим часом, граф Ходкевич, котрий мешкав у Вільно, під час перебування в гостях у Валевських в Тучині, забрав Антонія до себе і, з

огляду на помітний талант хлопця до малювання, постановив – зрештою, це була ідея гр. Ходкевичевої, щоб той вчився малярству у відомого митця Олешкевича. Однак, Антон займався цим без найменшого бажання. Домігся дозволу бувати на лекціях з хімії, зоології, ботаніки та анатомії у відомих тогочасних професорів Віленського університету, що переживав епоху найвищого піднесення. І здібний підліток багато чому навчився, особливо в пізнанні й розумінні світу флори. Але Ходкевичі повернулися на Волинь, і хлопець – разом з ними. Тож, коли в 1805 р. зусиллями Тадеуша Чацького відкрився лицей у Кременці, дістався сюди в 1806 році. Ботаніка залишалася улюбленим предметом. Жив і вчився на кошти, які заробляв уроками малювання [9].

Талановитий випускник, а згодом і працівник Кременецького лицю [10], Анджейовський з дня відкриття Київського університету св. Володимира 15 липня 1834 року працював тут ад'юнктом і викладачем зоології на кафедрі одного з найвизначніших авторитетів цього закладу, між іншим, свого ж лицейського навчителя, а згодом колеги, доктора медицини, професора ботаніки Віллібальда Бессера. З 1839-го по 1841 рр. мав роботу у Ніжинському лицей князів Безбородьків – викладав природничі науки, де дослужився до емеритури (пенсії) і в тому ж часі перебрався з сім'єю в Немирів, де придбав собі стару хагину на вул. Липовій. Разом з тим трудився на посаді ботаніка-садівника в ілінецькому маєтку графа Костянтина Плятера. Старожили пам'ятали, що ще в 1852 р. Анджейовські жили в Немирові.

Пан Анджейовський ще в кременецький період, у 1816 р. здійснював ботанічні подорожі теренами Поділля, Побережжя та України. Згодом ще провів ряд наукових експедицій по Придніпров'ю, Придністров'ю, де на возі, а де й пішки обійшов Київщину, Поділля і рідну йому Волинь. Поза його допитливою увагою не залишилися Тернопільщина, Катеринославська (нині Дніпропетровська обл.) та Херсонська губернії.

Серед чималої кількості його праць – найвідоміші: «*Rys botaniczny krain, zwiedzonych w podrózach pomiędzy Bohem i Dniestrem od Zbruczcy aż do morza Czarnego, odbytych w latach: 1814, 1816, 1818 i 1822*» (Wilno, 1823); «*Rys botaniczny krain, zwiedzonych w podrózach pomiędzy Bohem a Dniestrem aż do uścia tuch rzek w morze, odbytych w latach 1823 i 1824*» (Wilno, 1830); «*Flora Ukrainy czy opisanie roślin dziko rosnących w Ukrainie przed-dnieprowej i w sąsiednich z nią okolicach Wołynia, Podola i gub. Chersońskiej*» (Warszawa, 1869). Йому належить честь відкриття доти невідомої серед ботаніків рослини, яку він назвав «*czackia*» – на честь шанованої ним людини, Т. Чацького і здійснив її науковий опис під назвою «*Czackia, genre déterminé et décrit*» (Krzemieniec, 1818) [11].

Учені регалії колишнього корчанина досить об'ємні, щоб їх усі тут перерахувати. Він був, як уже відзначалось, ученим європейського масштабу, про що свідчить його членство у Французькому зоологічному товаристві [121]. Серед іншого, підкреслимо і таку деталь: за розпорядженням Віленського університету пан Антоній у 1829 р. досліджував флору і фауну Волинської губернії разом з відомим вченим-натуралістом згаданого закладу професором Ейхвальдом. Можна припускати, що саме в цей час він робив і деякі красназвачі нотатки, які підготував до друку у прикінцевий період свого життя.

У своїх «Рамотах...» професор розповів не лише про Корець і побут та звичаї його мешканців наприкінці XVIII ст., але й про Межиріч, Невірків, Тучин, Острог, Дубно, Кременець та десятки інших міст і сіл тогочасної України. Загалом його розповідь про місто свого дитинства – це найраніші, відомі нам спогади очевидця про Корець, його власника, кн. Ю. К. Чарторийського та створену ним фабрику фаянсу і порцеляни.

Зрештою, уже з перших рядків історичного нарису легко дізнатись, коли А. Анджейовський взявся за перо: «Nie jest moim zamiarem pisać historję tego miasta: na to potrzebaby wyższych usposobień [...]. Za obszerneby to było dzieło i za ciężkie na 70-letniego, a nieuczzonego starca» – не є моїм наміром писати історію цього міста: на це потрібно було б вищих здібностей [...]. Занадто об'ємною була б та праця і зтяжкою для 70-літнього, а до того і невченого (скромність. – Авт.) старця. Отже, 1785 р. плюс 70 років буде 1855 рік.

Тим часом, біограф вченого Францішек Равіта-Гавронський мав підстави написати, що за цю книгу пан Антоній взявся, проживаючи в м. Немирові, після смерті сина, також Антонія, та скорого за ним відходу і дружини, Юлії (померла в листопаді, 1860 р.), «втікаючи своєю пам'яттю в часи своєї молодості» [13]. До речі, коли ж у січні 1862 р. вийшла заміж донька, Ганна, віддав молодим свою садибу, а сам перебрався в Ставище, маєток графа Браницького і там до смерті виконував ту ж роботу, що і в Плятерів.

Щодо корецьких спогадів, то, як видно з тексту, вони охоплюють 1793-1810 роки – включно із датою смерті князя стольника, Ю. К. Чарторийського.

Ел. Березовська, розповівши, як широко вчені сучасники А. Анджейовського користалися з його праць, закінчує свій нарис на мінорній ноті: «Ale ramięc o tym wybitnie zasłużonym człowieku – powoli się zasiera» [14] – але пам'ять про цю винятково заслужену людину поволі стирається. Тож своє дослідження здійснюємо з метою як відновлення, так і збереження пам'яті про справді видатного мужа природничих наук, який зробив також безцінний внесок в українське красназвачство.

Мандрівка Корцем разом з Анджейовським

Нарис про Корець в згаданому раритеті відкривається відомою картиною Наполеона Орди, на якій зображено р. Корчик, вид на замкові руїни справа та на Кузьмо-Дем'янську церкву зліва. Тобто весь цей пейзаж виконано при спогляданні його зі сходу. Нині на тому місці, де стояв знаменитий художник, невеличкі городи корчан. Тим часом, розповідь про високий суспільно-економічний рівень та деякі знамениті особи і сім'ї цього міста, його топографічно-архітектурний портрет ведеться від імені вченого на належному літературно-краєзнавчому рівні.

«I piękneż to było miasto» [15] – і чудове ж то було місто, – читаємо рядки незгаслого за більш як півстоліття авторського захоплення. Ринок, довкіл забудований двоповерховими кам'яницями, провадив на вісім вулиць. Ті з них, що вели до замку і до (монастиря. – Авт.) Францісканів, мали найкращий, ошатний вигляд. Збоку від ринку, на високому узгір'ї фарний (парафіяльний) костел [16] і досі (на час написання спогадів. – Авт.) зберігає в собі ікони олійні і фрески пензля, можливо, уже забутого, але гідного найвищого пошанування за участь в розвитку мистецтва у нашому краї художника Юзефа Маньковського.

Йдучи далі за А. Анджейовським, дізнаємось: «Ogrócz fary...» – поряд з фарним – були ще в Корці костели: ледве напівзакінчений францісканський і [Марії] Панни (так його звано) законниця, подібно, Бригідок.

«Gmach fabryczny» – приміщення фабрики на околиці Юзефине було величезне. У правому крилі знаходився кабінет директора – обширний, зручний і гарно прибраний. Поряд розміщувалася лабораторія. На лівій стороні був склад готових виробів. Середину займали виробничі галереї. На другому поверсі облаштовано малярські зали. Величезний двір з тилу був забудований численними фабричними підсобними приміщеннями.

На посаду очільника того, ще зовсім нового у волинському краї закладу був запрошений вчений інженер найвищого гатунку Францішек Мезер з братом, Міхалом. Брати «Mezgowie», за Анджейовським, були поляками [17], а фактично, сполонізованими мадярами [18]. Мали гарну бібліотеку, а також утримували кілька тогочасних газет. Мезери були зразковими родинами високих почуттів, таких же розумових здібностей і «światowego ogładzenia» – світських манер. Доми їхні утримувалися на вищому рівні і завжди приймали поважних у краї осіб як за польського, так і російського панування. Щодо М. Мезера, то він керував величезною торгівлею князя Ю. К. Чарторийського. Зокрема, «сплавляв плоти з деревом у Херсон; склав і видав у 1787 р. зразкову навігаційну мапу» тощо [19].

В А. Анджейовського нема дати відкриття фабрики. Очевидно, вона стала до ладу якщо не в кінці 1783-го, то на початку 1884 р. [20], з появою в Корці згаданих спеціалістів. Бо контрактову угоду між компанією на чолі з кн. Чарторийським та Францішком Мезером було укладено 17 листопада 1783 р. Князь мав авторитет людини чесної і скромної, відтак, його задуму з часом довірилися 138 акціонерів. Третину акцій держав господар [21].

Фабриканти (спеціалісти. – Авт.) більшою частиною була з Варшави, проте були і саксонці [22]. Та й тутешніх русинів не бракувало, котрі щасливо опановували промислову науку. Князівські фондуші (вклади) у фабрику були значні, а незабаром ще більше зросли через акції, до яких князь приймав шляхетські суми від 100 до 10000 і навіть вище злотих [23].

Після того, як в першій половині переломного для фабрики 1790 р. головному директору Фр. Мезеру вдалося відкрити таємницю виробництва справжнього твердого висококласного фарфору з місцевої, корецької глинки, тріумфувала вся Польща. Король Станіслав Август надав Мезерам громадянство, а зокрема пану директорові надіслав власноруч написане привітання з доданням королівського перстня. Корецька порцеляна почала заслужено іменуватися крайовою або ж польською [24].

Ріст капіталовкладень сприяв збільшенню випуску «nakładów» – числа посуду. Відтак, зростала кількість робітників: у 1793 р. лише тих, що сиділи за точилами, нараховувалося до тисячі. В технічному оснащенні підприємства було 86 формувальних верстатів та іншого механічного обладнання. Посуд орнаментувало 73 маляри. Саме ними керував дядько А. Анджейовського. Автор запам'ятав імена найкращих самобутніх митців, серед яких – Григор Хомицький, Антон Гаєвський і Блюман.

На фабриці ніколи не бракувало добре приготовленої сировини; отож вироби вдавалися міцні і красиві. Відзначивши дивну, виняткову особливість Корця, яка полягала в тому, що місто було розташоване над р. Корчиком, «wśród skał granitowych» – посеред гранітних скель, краєзнавець додав, що ті ж самі скелі, котрі прикрашали «nadbrzeża» – узбережжя, з подостатком доставляли і землі фарфорової.

Відтак, за чотири роки корецька фабрика під дирекцією Мезерів так піднеслась і зміцніла, що зрівнялась з саксонською. Її продукція купувалася не лише провінційною шляхтою, але підприємство забезпечувало добротним фаянсом та вишуканою порцеляною і магнатські столи, приносило величезні доходи. В Корець звідусіль їхали багаті акціонери і будували тут собі житло. Вони вкладали кошти

у згадану фабрику, і придбані акції «prawie sto na sto przynosiły zysku» [25]– забезпечували прибуток майже сто на сто.

Зауважимо, що такі високі прибутки стали можливими лиш після 1790 р., з відкриттям секрету створення т.зв. правдивої порцеляни. Поки ж підприємство випускало фаянсові вироби, його прибутки коливалися в межах від 30 до 70 процентів у порівнянні із затратами [26].

Зауважимо, що розповідь вченого про корецьку фабрику специфічна, виключно краєзнавча і не має відповідних порівняльних і узагальнюючих висновків щодо економічного значення знаменитого підприємства. Зате між її рядками читаємо, як воно впливало на розвиток міського добробуту й культури, архітектурного вигляду древнього міста. Отже, хоча б кількома рядками скажемо, як виглядала корецька посудна промисловість на європейському тлі.

Корецька фаянсово-фарфорова фабрика князя Ю. К. Чарторийського, хоча й була відкрита, можливо, хронологічно дещо пізніше аналогічної гуті в Чуднові, упевнено зайняла перше – лідируюче місце не лише на Волині, але й в Польщі, а згодом була в числі найкращих в Європі і Російській імперії. Наявність на корецьких виробках знаку вільних каменярів «Всевидюще око» є достатнім свідченням того, які сили науково і фінансово рухали розвиток на разі порцелянової технології в Польщі загалом і на Волині зокрема [27]. Достатньо показовим в цьому контексті є виробниче єднання таких промислово-фінансових магнатів, як Прот Потоцький, Юзеф Чарторийський, брати Мезери, Євстафій Сангушко, а також Замоїські, Радзивілли та ін.

Хоча промислово-фінансові справи чуднівського промисловця, графа Прота Потоцького з остаточним розподілом Польщі зазнали краху [28], цього не сталося в діяльності Юзефа Клеменса Чарторийського. Є підстави вважати, що генерал-губернатор Тутолмін і Катерина II негласно протегували як самому князю, так і його порцелянової промисловості. Злет фарфорової фабрики в Корці досить позитивно впливав на торгово-економічний авторитет тогочасної Речі Посполитої, а після її остаточного розподілу – і Росії [29].

Князь Чарторийський та інші мешканці міста

Пан Анджейовський майстерно відтворив громадську атмосферу міста, що теж є цінним для зрозуміння, в яких же суспільно-психологічних та й політичних умовах творився корецький фарфор. Як покажемо далі, обстановка в Корці склалася максимально сприятливою для виробництва далеко не рядових, але високомистецьких сервізів, тарілей, блюдець, чашок тощо. Вона була мирною, доброзичливою, дружелюбною, зрештою, поважно-культурною. На ту пору, за автором,

в Корці було двоє лікарів-німців на прізвища Голтз і Жиле; славилася в окрузі багата аптека якогось пана Кракуса.

Дуже багато було тут відомих майстрів з інших ремесел. Не поступалися австрійським місцеві тютюнова та фабрика з виробництва сукна. Міськими вулицями, за спостереженням красзнавця, ходили заможні місцеві євреї і купці з-за кордону.

З 1793 р. присутність російського війська ще більше залюднила і економічно збагатила місто. Тут квартирував генерал дивізії чи, уточнює А. Анджейовський, схоже, корпусу Леванідов – літній багатий і славний. Він утримував великий обслуговуючий двір, музикальний оркестр і навіть власний театр. Пан військовий запам'ятався тоді ще хлопцю Анджейовському як людина «милого характеру, вищої цивілізації, ввічливий з домашніми, негордий з огляду на своє високе становище; він охоче спілкувався з жителями міста і навколишнім громадянством» [30].

Полякам сприяв де тільки міг, шанував їх почуття. Переважна, майже стовідсоткова більшість підлеглих старалася у всьому наслідувати свого поважного начальника. Його дивізія славилась вишколеними офіцерами. Цікаво, що дім генерала був притулком для зібрань місцевої польської шляхти.

Подібним до Леванідова був полковник, князь Лабанов, котрий зі своїм підрозділом стояв у [Великих] Межирічах. Але «не всі вищі начальники були подібні тим двом», зауважує А. Анджейовський. Жив у Корці полковник з тої ж самої дивізії, пан Текутев. Бурхливого був характеру чоловік, ненавидів поляків, і наслідки тої ненависті далися ознаки багатьом навколишнім мешканцям цієї національності.

Та особливо запам'ятався хлопцю ще один житель Корця – благородний майор Муравйов, котрий багато в чому був подібний до Леванідова. Крім відбірної музики, мав двох високо оплачуваних талановитих співаків «Włochów» – італійців. Його дружина, Дарія Михайлівна, росіянка, хоча й невисокого походження, але була надзвичайно вихованою, розсудливою «i dziwnie dobrą» – і напрочуд доброю. Цей дім теж завжди був переповнений гостями, бо завдяки милосту подружжю побут його відзначався теплом і доброзичливістю.

Сім'я майора мала одного сінка, Олександра. Чудове було дитя, але пещене та у своїх бажаннях не знало меж. І фабричні інженери Фр. та М. Мезери, і родичі Анджейовського Собінські були у великій дружбі «z majogostwem» – з «майорами», цебто з сімейством офіцера. Майбутній автор «Рамот...» був малому Саші за найближчого товариша, і Сашкові батьки його дуже любили. Сашин німець (гувернер. – Авт.) завжди ставив вередливому «майорчику» за взірць слухняності його друга, себто Антонка.

Сашу зодягали «по-ангельськи». І пани «майорові» отримали дозвіл в опікуна племінника, начальника фабричних малярів, пана Собінського, щоб які обновки отримував Сашко, точно такі ж приносили і для Антона. А шили їх малому «майорчику» часто. Зрештою, юний Антоній мав і свою любиму форму: уже «w siódmym roku życia nosił szlify i szable przy boku, jako towarzysz kawalerji narodowej [...]» [31] – вже семирічним носив еполети та шаблю при боку як товариш кавалерії народової.

Тогочасні корчани, люди переважно статечні й поважні, відповідним чином і відпочивали. Улюбленим способом відпочинку були... прогулянки піщаними доріжками в долині, над річкою Корчиком, «od strony miasta», під скелями, поміж вербами й тополями. То була «przechadzka – прогулянка – publiczna» і у святкові дні дуже оживлена людьми «rozmaitego stanu».

Ось таке цікаве і змістовне життя було в Корці в кінці XVIII ст., принаймні, в оточенні майбутнього вченого.

Не забув очевидець тих славних днів розповісти і про сусіднє село Головницю. Там, пише він, за півмилі від Корця, знаходився князівський парк, влаштований за давнім смаком, із стриженими шпалерами та «świerkowemi – ялиновими – figurami». А яка ж там була оранжерея, багата безліччю цитринових – цитрусових – щедро родючих дерев! Усе поспільство корецьке навідувало Головницю, і князя це дуже радувало. Побувати в Головниці в той час означало стати учасником найславнішої розваги. І хоч серед екскурсантів не було родин високого походження, князь Юзеф-Клеменс Чарторийський завжди залюбки виходив до жителів міста, розділяв їх прогулянки і селом, і парком. І, як підкреслив краєзнавець, оживлював ці забави (себто гуляння) своєю простодушною присутністю.

Отже, Корець, як і Дубно, зауважив А. Анджейовський, славився культурними розвагами. Та ще більше славився він своєю фабрикою виробів з порцеляни, які ні формою, ні малюнками, ні якістю матеріалу ні в чому не поступалися саксонським.

На разі про це самобутнє підприємство у волинській краєзнавчій літературі писалося не раз. Із споминів Старого Детюка подамо хіба що ще таку деталь. Генерал-губернатор Тутолмін замовив був у Корці «Kaftier» – сервіз на 12 персон з портретами цариці і відповідними до них оздобами вартістю 1000 рублів. Мистецька краса цих виробів перевершила сподівання високого клієнта. Задоволений генерал, пише А. Анджейовський, виплатив моєму дядькові умовлену суму і понад те пожертвував йому «100 червоних злотих». А директор Мезер невдовзі отримав у подарунок золоту, розкішно оправлену (діамантами. – Авт.) табакерку з портретом монархині [32].

Але та високо піднесена славетність корецької фабрики мусила «się przesiłić» – зазнати перелому (кризи). Князь виїхав на мешкання в Дрезно [33]. Фр. Мезер втратив дружину, і хоча взяв шлюб з панною Гоноратою Голчовною, Корець став йому немилим. Тож він щиро замислив полишити те місто.

Власне, в цей період приїхав до Корця видатний маляр Юзеф Маньковський для розпису парафіяльного костелу. Він був знайомий моему дядькові ще з Варшави, зауважує автор милих споминів. Тож замешкав у Собінських, розмалювавши їм за це дві кімнати видами добре знайомих йому й улюблених околиць Неаполя. Як вони виглядали – пан Антоній згадує дуже детально. Був там вид на Везувій тощо. Особливо вражали правдоподібністю в другому покої (кімнаті) портрети Вольтера, Монтеск'є, Кохановського і Нарушевича, які справляли враження «правдивих». Отож дім начальника фабричних малярів зажив ще більшої слави, і, зауважує мемуарист, безліч зацікавлених містян відвідувало «nasze kąty» – наші кутки. Ю. Маньковський розмальовував костел і в Межирічі, а також палац і костел отців Піарів.

Далі подано вигляд і характеристику знаменитого митця. Тим часом, князь здалеку уже з меншим запалом вів свою таку раніше чудову фабричну справу. Давні акціонери походили, нові прибували в незначній кількості. В 1795 р. Фр. Мезер був запрошений до Замойських, в Томашів, що в Галичині. Слабкий здоров'ям Міхал ледве справлявся з роботою. Але якось ще рік тягнув її.

Пожар на фабриці. Пожар у замку

Аж ось з 1 на 2 січня 1797 р. «окорну» – жахливий пожар знищив чудову фабрику і всі запаси матеріалів, особливо ж малярських, два магазини готової порцеляни і фаянсу. Згоріла малярня з цілим комплектом найвишуканіших зразків саксонської, французької та китайської посуду для копіювання. Той сумний випадок добив фабрику, бо резолюція від князя на її відбудову прийшла не скоро. Директор [Міхал] Мезер, «zniechęcony obojętnością» – збентежений байдужістю князя, перебрався в Баранівку і на власне ім'я та власним коштом відкрив там нову фабрику, котра й досі (справді «досі». – Авт.) щасливо існує. Незабаром і князь стольник закінчив життя. Фабрику було відбудовано, але попередньої слави вона вже не зажила.

А. Анджейовський у кінцевих рядках про місто свого дитинства написав, що після смерті тестя «князь Євстафій Сангушко хотів взяти Корець в приданому дружини з наміром піднесення фабрики [...]. Але спадщини були самим князем стольником укладені, а донька, котрій дістався Корець (гр. Мар'яна Потоцька. – Авт.), ані цінити його не

вміла, ані жодним чином не дала себе нахилити до відступлення міста швагрові» [34].

Далі ще раз вчинимо деякі авторські доповнення, коментарі і висновки. Попри таку незговірливість кн. Мар'яни корецька спадщина в скорому часі все ж таки перейшла під опіку кн. Є. Сангушка. Найпершою причиною цього стала тяжка хвороба М. Потоцької. Повноліття синів тутешньої дідички, Юзефа й Германа, не перервало опіки, оскільки обидва після участі в повстанні 1831 р. емігрували до Франції. Між іншим, за їхньою справою більша частина Корця була конфіскована царським урядом. Дочки Пелагія і Дорота з волі цариці виховувалися в Петербурзі, в Смольному монастирі – закладі для панянок з найвищої аристократії. Згодом «цесарова» віддала їх в Славуту, під опіку рідної тітки, кн. Климентини Сангушко-Чарторийської.

Після того, як Пелагія стала дружиною власника острозьких добр, кн. К. Яблоновського, а Дорота вийшла заміж за Я. К. Млодецького з Варкович, останній затіяв судову тяганину про передання під його опіку корецької сходи. Князь Євстафій був настільки вражений зухвалими претензіями Млодецького, що недовго сперечався і здав йому свої обов'язки. Хоча даний процес свого часу набув на Волині великого розголосу, з усього видно, що А. Анджейовський про це нічого не знав. Проте він не знав і найголовнішого.

Тим часом, боротьба за корецьку спадщину відбувалася в 1831-32 рр. І саме в цей період згоріла найбільша і найзнаменитіша архітектурна пам'ятка Корця – замок-палац кн. Чарторийського, котрий був зведений ним у 1780 р. в результаті реставрації старого замку кн. Корецьких. Та, крім Ю. Дуніна-Карвіцького, ніхто з тогочасних авторів краєзнавчих заміток і просто згадок про Корець – а це М. Костомаров [35], П. Куліш [36], В. Білозерський [37], Т. Шевченко [38] та інші не дослідили і не вияснили, як і чому це сталося. А виявляється, що з необережності спалив його сам Я. К. Млодецький, навідавшись із слугами в Корець відразу ж після входження в обов'язки адміністративного опікуна.

Отже, на доповнення розповіді А. Анджейовського процитуємо Ю. Дуніна-Карвіцького: «*Rozłożono ogień na kuchni*» – розпалено вогонь на кухні. І виявилось, чинимо дослівний переклад, що комини віками (зрештою, можливо, усі 50 літ. – Авт.) були не чищені. Полум'я «бухнуло» раптово – загорілася сажа. І від сильного на ту пору вітру вогонь поширився пересохлими дахами «*w jednej chwili*» – в одну мить. Відтак, згоріло все внутрішнє майно і багатство. Хоч мурі в цілості стоять і досі та являють собою чудову руїну, до якої прив'язно «*tyle i tyle wspomnień*» – стільки спогадів [39].

Бажаючих дізнатись, як далі відбувався розподіл Корця й теренів між спадкоємцями, направляємо до стор. 116-117 «Оповідань історичних».

Повертаємось до А. Анджейовського. Отож найцікавіше і навіть, на перший погляд, загадкове повідомлення знаходимо в кінці його нарису, де читаємо, що після того, як князю Євстафію Сангушкові не вдалося отримати Корець разом із спадщиною дружини, кн. Климентини, «мусила впасти фабрика і впала, а з нею – і місто, в якому залишилося чудових кам'яниць (двоповерхових осель. – Авт.) ледве половина, та й ті євреями замешкані, а решта мурів (осель. – Авт.) на руїни розсипається! Тільки святиня Панська (францисканський кляштор. – Авт.) ще ціла стоїть [...]». Далі подаємо за оригіналом: «I zamek jeszcze cały stoi i wzniosła wieżę swoją rąpując nad upadłym miastem [...] [40]» – і замок ще цілий стоїть, високою вежою своєю пануючи над занепалим містом.

1860-ті роки – і замок ще цілий стоїть? Пояснення тут може бути одне: автор допустив анахронізм. Хоча А. Анджейовський взявся за оформлення нарису «Корець» в 75-літньому віці, у нього могли бути його ж нотатки або просто спогади про це місто періоду ботанічних експедицій на Волинь, принаймні в 1829-1830 рр., коли замок ще справді стояв цілий, а споруда костельна належала католикам.

Зрештою, як пояснює видавець «Рамот...» Фр. Равіта-Гавронський, їх автор не мав уже душевних сил давати спогадам чітку хронологічну раду, будучи тяжко враженим життєвими нещастями: через два роки після дружини померла від нестерпного сімейного (подружнього) життя та прогресуючих сухот остання зоринка його старості – донька, «кохана Ганечка».

Загалом, історичний нарис Старого Детюка являє собою достатньо вправний і колоритний, з елементами етнографії і авторської біографії портрет одного з найдавніших міст Рівненщини на стику XVIII-XIX століть. Він цінний і деякими іншими подробицями, зокрема, змістовною розповіддю про замешкання в Корці знаменитого на свій час художника Юзефа Маньковського, на детальніший огляд і аналіз якої у нас тут просто не вистачає місця.

Дещо до портрету господаря Корця

Поза всякими сумнівами, ми не маємо найменшого права шукати в досліджуваній праці якихось недоліків, і навряд, чи до них можна віднести відсутність детальнішої розповіді про тогочасну не тільки корецьку, але і європейську знаменитість – князя Юзефа Клеменса. Чому в Старого Детюка не знайшлося сказати щось більше до портрету господаря краю, в той час як Маньковському присвячено майже 70 друкованих рядків, не відомо. А розповісти, крім його господарських талантів, ще було про що.

Наприклад, князь мав постійний гоноровий (почесний) титул стольника Великого князівства Литовського, котрий заслужено отримав після складення цього дигнітарства (уряду) 14 грудня 1764 р. Станіславом Августом Понятовським у зв'язку з обранням його королем. В якості намісника короля Чарторийський деякий час був міським луцьким старостою, а також останнім ключником волинським. На берлінському дворі знаний як достойний дипломат і посол Речі Посполитої. Від батьків – коронного ловчого Станіслава Костки Чарторийського і воеводчанки хелмінської, Анни Рибінської успадкував гарну поставу і тонкі аристократичні риси обличчя [41].

Князь не мав нічого спільного з рицарством військовим, але він був рицарем духа й честі. Справляючи роль посла Речі Посполитої в Берліні, допустив необережність взяти на себе відповідальність за укладення з «прусаками» угоди про поставлення ними Польщі 100 тис. карабінів, що й було виконано. Та, виявилось, «прусаки» ошукали замовників найганебнішим чином: уся продукція була бракована. Чому її не можна було повернути – таємниця. Зате сейм дійшов висновку, що за збитки в розмірі 150 тис. дукатів винен посол Чарторийський, який недопильнував, яку броню відправлено Варшаві. Князь стольник пояснив, що він не фахівець в цій зброї. На те сенатори не звернули жодної уваги. Щоб покласти край безглуздим претензіям, посол пообіцяв сеймові компенсувати збитки військового уряду і протягом року виплатив з власної кишені всю ту величезну суму, чим непоправно похитнув економіку свого господарства.

Князь був не лише великодушної вдачі, але й мав оригінальне почуття гумору. Після розподілу Польщі жив у Корці. Якось замок навідав капітан справник чи, по-іншому, комісар поліції Звягельського повіту, щоб віддати князю честь як одному з найбільших тутешніх магнатів. Князь прийняв чиновника досить ласкаво, а на прощання всунув йому в руку 50 дукатів. Той уклінно подякував і знічено промовив, що, мовляв, ще нічим не заслужив на таку ласку, оскільки нічого доброго для князя не зробив. Князь відповів: «Mocіum panie! Złego sobie zrobić nie pozwolę, dobrego nie potrzebuje, a daje za to, abyś, mocіum panie, nic nie robill!» [42] – можновладний пане, злого собі зробити не дозволю, доброго не потребую, але даю за те, аби, можновладний пане, нічого не робив!

Зустріч князя з корецьким купцем Вайнстоком відбулася на рівні життєвої притчі. Купець Вайнсток розбагатів, гендлюючи деревом з князівських лісів. Він збудував собі розкішну двоповерхову кам'яницю серед інших, що оточували корецький міський ринок. А з тильної сторони дому мав чудовий садок. В часі весілля старшої доньки запросив

пана стольника на гостину. Князь прийняв запрошення. Прийшовши на сімейні урочистості, похвалив помешкання, дозволив, щоб йому представили молоду пару, зрештою, всю купецьку родину. Господар був безмежно радий увазі високого магната і запросив його відпочити на хвилику до бокового покою, котрий виходив до вже згаданого саду.

Князь погодився. Вайнсток, під напливом радості й гордості, щільно причинивши вхідні двері, підійшов до чималого куфра і, відімкнувши його, таємниче підняв віко та поманив гостя пальцем. Заглянувши, князь побачив там безліч золотих дукатів, які єврей нагромадив торгівлею деревом. За успіх свого гендлю він з низьким поклоном дякував Чарторийському, мовляв, це завдяки Вашій ласкавій опіці, милостивий пане, діло моє процвітає. Князь стольник дуже його похвалив і злегка допитувався про величину суми, нагромадженої в скрині. Проте Вайнсток, єврейським звичаєм, відповідав ухильно.

Тоді князь виявив бажання вийти в сад. Натурально, господар поспішив виконати прохання гостя. А пан Юзеф наказав йому принести лопату й мотику і показав, де копати яму. Той, мабуть, подумав, що викопає скарб, яким досипле свою скриню.

Тим часом, заглибившись в землю на лікоть, єврей стомився. Тож князь йому допоміг – зняв ридель і теж почав копати. Справу докінчував Вайнсток. Заховавшись в ямі з головою, втратив рештки сил. Князь, подавши руку, витягнув спливаючого потом гендляря і з філософським виразом на обличчі обізвася: «Бачиш, мій Вайнстоку, у твоєму куфрі, яка б сума в ньому не була, хоч її величини ти не бажаєш мені сказати, завжди можна добратися до дна. А земля – то мій скарб і моя скриня. Скільки б ти в ній не копав, ніколи до дна не доберешся» [43].

Князь помер 15 лютого 1810 р.; похований в давньому дідицтві свого роду, м. Кальварії Зебжидовській, під Краковом. Належав до тієї гілки Чарторийських, котра іменувалася «на Корці» – на відміну від іншої: «на Пулавах і Сеняві».

Висновки

Непересічна постать вченого А. Анджейовського рідко потрапляє в поле зору теперішніх істориків. Зазвичай, першопрохідці в тих чи інших наукових сферах забуваються. Щодо праці великого волинського ботаніка, то вона в нього була нелегкою не лише тому, що мізерно фінансувалася: вона не мала перед собою ніякого досвіду місцевих попередніх поколінь. В прямому смислі пішки торував свою наукову дорогу пан професор. Відтак, справедливо заслужив звання Нестора у вивченні флори тогочасних українських теренів [44].

Але якщо біологічні праці нашого земляка спеціалістам більш-менш відомі, то написаний ним об'ємний краєзнавчий доробок ще потребує уважного дослідження, перекладу і винесення на читацький загал.

Мемуари професора біології про місто його дитинства істотно доповнюють наші знання про корецьку минувшину кінця XVIII – початку XIX ст., дають змогу дізнатися про соціально-культурну атмосферу цієї столиці волинської, зрештою, навіть польської всесвітньо відомої порцеляни. Господар міста, князь Ю. К. Чарторийський в оповіданні А. Анджеївського зображений як людина особливого підприємницького таланту, добродушна, проста й доступна для спілкування з сучасниками різних соціальних станів.

Багата історія Корця, добре відоме місце розташування фабрики, непогано облаштований краєзнавчий музей, а також залишки замку, наявність інших вцілілих давніх архітектурних споруд за відповідних реставрацій загалом могли б сприяти перетворенню міста у важливий осередок на туристичних трасах України.

Література

1. Анджеївський А.Л. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест // Труды комиссии при ун-те Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – 1861. – №1. – С. 1-51.
2. Щербакова О. Новосад В. Крицька Л. Культивування та реінтродукція як засіб збереження найвразливіших раритетних видів техногенних зон (на прикладі зон впливу Ташлицької ГАЕС, ЮУАЕС) // Ландшафтне та біотичне різноманіття Малополіського Погориння в умовах зростаючого антропогенного впливу (екологічні та природоохоронні аспекти). – Славута, 2011. – С. 56.
3. [Andrzejowski A.] Ramoty Starego Detiuka o Wołyniu / Wyd. Fr. Rawita-Gawroński. – Wilno, 1914. – Т. I. – Rozdział II: Korzec. – S. 39-52.
4. Berezowska El. Antoni Andrzejowski // Ziemia. – 1913. – №17. – 26 kwietnia. – S. 278.
5. Rawita-Gawroński Fr. Kilka słów o autorze i jego pamiętnikach // [Andrzejowski A.] Ramoty... – S. 6-8.
6. Berezowska El. Antoni Andrzejowski. – S. 278.
7. Estreicher T. Mościcki H. Chodkiewicz hr. Aleksander, h. Gryf z miecz. (1776-1838) // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Kraków, 1937. – Т. III. – S. 357.
8. Małachowski-Lempicki S. Wielka prowincjonalna łoża wołyńska // Rocznik Wołyński. – Równe, 1931. – Т. II. – S. 100; 109-112.
9. Berezowska El. Antoni Andrzejowski. – S. 279.
10. Ця освітня установа, як і Вільненський університет були закриті після польського повстання в 1831 р.
11. Berezowska El. Antoni Andrzejowski. – S. 280.
12. Шостак І. Професорсько-викладацький склад університету св. Володи-

мира у 1834-1839 рр.: національний аспект // Записки Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина. – Острого: Вид-во НаУОА, 2006. – Вип. 3. – С. 73-74.

13. Rawita-Gawroński Fr. Kilka słów... – S. 11.

14. Berezowska El. Antoni Andrzejowski. – S. 281.

15. [Andrzejowski A.] Ramoty... – S. 42.

16. Це був костел фундації в кін. XVII ст. родини Лещинських, які посіли Корецьке князівство після смерті князя Самійла-Кароля. Споруда стояла, очевидно, на північ від ринку, над протилежним до південного – урвищем. Ю. Дунін-Карвіцький ще бачив його серед прастарих лип, неподалік, як він писав, кляшторика базиліянок, який після них займали православні черниці. Тобто це був старий Воскресеньський монастир кн. Корецьких. Див.: Włast J. [Dunin-Karwicki J.] Opowiadania historyczne z dziejów okolicy Słuczy i jej dopływów. – Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1897. – S. 117.

17. Ю. Дунін-Карвіцький помилково називає Мезерів французами і прізвище їх подає через «s»: de Meser (вказ. праця, s. 113). Французькими фахівцями німецького походження, братами Францом і Міхаелем де Мезер називає їх В. Вітренко. Див.: Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острого: ТзОВ «Острозька друкарня», 2009. – Наук. збірник. – Вип. 2. – С. 260. Між іншим, «Nowiny. Żołnierska gazeta ścienna» (Warszawa, 1938. – № 27. – 6. IV. – S. 2), в замітці «Nasze miasta: Korzec», розповідаючи про кн. Юзефа Чарторийського і закладені ним фабрики «порцеляни, сукна, фаянсу», братів Мезерів іменує Францішком і Юзефом. «Найбільший її (фабрики порцеляни. – Авт.) розквіт припав на роки 1810-1816 (! – Авт.), остаточно перестала діяти в році 1832», читаємо в публікації. Версію про те, що Мезери – французи, та ще й із Sevres, підтримав і др. Мечислав Орлович. Див.: Orłowicz M. Ilustrowany Przewodnik po Wołyniu: Z 101 ilustracjami i marką województwa. – Łuck: Drukarnia Państwowa w Łucku, 1929. – S. 245. Загалом, це свідчить про деяку легковажність тогочасного польського краєзнавства щодо перевірки фактів з історії корецької порцеляни.

18. У польського дослідника С. Малаховського-Лемпійського читаємо: «...król nadaje wówczas, pochodzącej z Węgier, rodzinie Mezerów indygenat» – король в той час надає родині Мезерів, котра походила з Угорщини, [польське] громадянство. Див.: Małachowski-Lempicki S. Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Równe: Odbito w Tłoczni Geograficznej «ORBIS» – Kraków-Dębniki, 1934. – Т. III. – S. 380. А В. Вітренко, не вказуючи джерела, пише, що на клопотання «впливового князя з Волині» Мезери отримали і дворянство (вказ. праця, с. 260). Однак, думаємо ми, якщо Франц і Міхаель були «de» Мезер, то для чого їм російське дворянство? Без сумніву, мова йде всього лиш про «indygenat».

19. Nieć J. Czartoryski Józef Klemens (1740-1810) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków: Gebethner i Wolff, 1938. –Т. IV. – S. 279.

20. За В. Вітренко, «з 1784 року корецька мануфактура розпочала випуск фаянсових виробів» (вказ. праця, с. 260).

21. Małachowski-Lempicki S. Fabryki porcelany... – S. 378-380.

22. За В. Вітренком, який спирається на статтю Arndt'a Nikolaus'a (назву її подаємо в нашому пер. – Авт.) «Відома фабрика порцеляни і перша свангельсько-лютеранська громада в Корці» («Berühmte Porzellanfabrik und erste...»), опубліковану у «Волинських зошитах» («Wolhynische Häfte». – Folge 2. – S. 67-68; без дати), на виробках корецької порцеляни був дуже помітним вплив німецьких майстрів, оскільки найбільш кваліфіковані фарфоровики прибули із родинами з Саксонії, Австрії, а також Богемії. Ось імена деяких: Рудольф Боссе, брати Вільгельм і Габріель Вайс'и, Адольф Фрідріх Ватке, Роберт Вендлер, Людвіг Кунцель. Для потреб німецької громади кн. Чарторийський виділив 20 гектарів землі (вказ. праця, с. 261). Див. також спогади про Корець і Слауту німецьких пастирів від 1871 р.: «Служебная поездка по Волини» // Родина Волинь: сборник статей и воспоминаний о жизни немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волинской областей Украины, составленный на основании публикации немецкого исторического общества «Волинь» и «Волинских тетрадей» («Wolhynische Häfte»). – Визентхайд; Житомир, 1998. – Труды. – Т. 17. – С. 40-41.

23. Найбільш ходовими були акції вартістю 1000 злотих. В кількості 100 штук в копіях (оригінали знаходилися на руках власників) такі акції тривалий період зберігалися в архіві князів Сангушків у Слауті, на даний час вони, можливо, знаходяться в Державному архіві у Кракові. Див.: [№] 757. Akcyje fabryki fajansowo-porcelanowej w Korcu od r. 1784–1790. Sztuk 100, każda na 1000 złp. // Katalog rękopisów. Archiwum X.X. Sanguszków w Sławucie / Ułoż. Gorczak Br. – Sławuta: W drukarni M. Gajeckiego, 1902. – S. 247.

24. Małachowski-Lempicki S. Fabryki porcelany... – S. 380.

25. [Andrzejowski A.] Ramoty... – S. 44.

26. Małachowski-Lempicki S. Fabryki porcelany... – S. 380.

27. Школьна О. Соціокультурна антропологія Прота Потоцького і його натхнення «фарфорова» ентелехія в світлі ідей масонства // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог: Видавець СПД Свиначук Р. В., 2011. – Наук. збірник. – Вип. 3. – С. 273-275.

28. Там само. – С. 283-284.

29. Вихованець В. Корець XVIII-XIX століть – столиця волинської порцеляни // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2011. Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах: історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика / За ред. Олеса Пошивайла. – Опішне: Українське народознавство, 2012. – Кн. VII. – Т. 2. (в друці).

30. [Andrzejowski A.] Ramoty... – S. 46.

31. Rawita-Gawroński Fr. Kilka słów... – S. 6-7.

32. Справу з «Kaftier'ом» більш детально подав Ю. Дунін-Карвіцький. У нього йдеться про те, що «генерал en chef Тютольмін», бажаючи прислужитись Імператриці, власне, для неї обстальовал за 1000 дукатів порцеляновий сервіз в золоті до кави на дванадцять персон з медальйонами Катерини II. Виконане

*Корець в «Рамотах Старого Детьюка...»
(до 145-річчя з дня смерті А. Л. Анджейовського)*

замовлення «вразило усіх знавців кольором, мистецькою формою, делікатністю і прозорістю глинки, а особливо незрівнянною красою мальовідла á la seria, рівно ж як і схожістю портрета з виділеною (для споглядання. – Авт.) мініатюрою». 100 червоних злотих отримав «артиста-маляр». А золоту табакерку з портретом Імператриці, обсіпаним брильянтами, Мезерові подарувала сама Катерина II. Див.: Włast J. [Dunin-Karwicki J.] *Opowiadania historyczne...* – S. 113.

33. Князь Ю. К. Чарторийський, стольник литовський жив у Дрезно в якості посла Речі Посполитої при Берлінському дворі в часі чотирирічного сейму. Між іншим, тут в 1797 р. з корчанами зустрівся славутський князь Євстафій Сангушко. А через рік, в 1798 р., він взяв шлюб з княжною Климентиною Чарторийською. Див.: Вихованець В. «Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik. 1786-1815» як історично-літературна пам'ятка // Літопис Хмельниччини: Красназвичий збірник / Присвячується 70-річчю утворення Хмельницької області. – Хмельницький, 2007. – С. 141-142.

34. [Andrzejowski A.] *Ramoty...* – S. 52.

35. Перший раз Костомаров був у Корці проїздом. Про це він згадає двічі: в листі №1 від «13 Октябрю 1844» (дата листа явно помилкова: очевидно, має бути: 13 Ноября) до К.М. Сементовського – див.: Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна: Науковий двомисячник українознавства ВУАН / Під заг. ред. акад. М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1925. – Кн. 3/12. – С. 43, 51. Наступну згадку про Корець див.: Костомаров Н. И. *Исторические произведения. Автобиография / 2-е изд.* – К.: «Льбидь», 1990. – С. 463.

36. Куліш П. Повне зібрання творів: Листи. – Том I [1841-1850] / Упорядкування, коментарі: О. Федорук. – К.: Критика, 2005. – С. 167-169, прим. С. [Лист] № 163. До Петра Плетньова від 3-5 (15-17) березня 1847 р., Бяла, Варшава. [Тут же, у прим. до листа №163, враження В. Білозерського про Корець].

37. Прим. до [листа №] 163. До Петра Плетньова // Куліш П. ПЗТ: Листи.

38. Шевченко Т. Варнак // Твори в п'яти томах: Драматичні твори. Повісті. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 3. – С.158; Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Там само. – Т. 4. – С. 311-312.

39. Włast J. [Dunin-Karwicki J.] *Opowiadania historyczne...* – S. 116.

40. [Andrzejowski A.] *Ramoty...* – S. 52.

41. Троневиц П. Луцький замок. – Луцьк: Когейс – Діксон, 2003. – 200 с. Прим.: на с. 137 вміщено портрет князя.

42. Włast J. [Dunin-Karwicki J.] *Opowiadania historyczne...* – S. 110.

43. Ibid. – S. 110-111.

44. Berezowska El. Antoni Andrzejowski. – S. 278.